

przez „Gazetę Grudziądzką”, której redakcja powołała do walki z germanizacją gęstą sieć tzw. mężów zaufania (s. 58).

Podstawą opracowania jest rzetelna kwerenda prasowa obejmująca najważniejsze gazety polskie w Prusach Zachodnich, a mianowicie „Gazetę Grudziądzką”, „Pielgrzyma” i „Przyjaciela” – których głównym czytelnikiem była ludność wiejska oraz „Gazetę Toruńską” i „Gazetę Gdańską” – adresowane głównie do ludności miejskiej. Wykorzystano także archiwalia przechowywane w *Geheimes Staatsarchiv – Preussischer Kulturbesitz* w Merseburgu oraz w *Bundesarchiv – Abteilung Potsdam*. Autor skorzystał także z nielicznych opracowań dotyczących historii omawianego regionu, sięgając głównie do publikacji Józefa Buzka, Witolda Jakóbczyka i Kazimierza Wajdy, a w historiografii niemieckiej do nieco przestarzałych prac Waltera Günzela, Rudolfa Kortha i Fritza Schulza¹. Szkoda, iż nie wykorzystano niezwykle przydatnej pracy zbiorowej pt. *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815 - 1920*², skoro autor dość często odwołuje się do przykładów antypolskiej polityki Prus w Prowincji Poznańskiej, oraz książki Andrzeja Brożka³.

Omawiana pozycja nie została wyposażona także w wykaz stosowanych skrótów, bibliografię oraz streszczenie w j. niemieckim. Odczuwalny jest w niej zwłaszcza brak indeksu osobowego. Zauważalna jest także niezbyt staranna korekta przypisów, głównie w j. niemieckim, na str. 10 (przyp. 16 i 17), 11 (przyp. 27), 12 (przyp. 29), 17 (przyp. 12), 19, 20, 21 (przyp. 29), 22 (przyp. 32), 53-55, 68, 73 (przyp. 52), 84, 101 (wtrącenia własne w cytacie podajemy w kwadratowych nawiasach). Ponadto Seminarium Duchowne Diecezji Chełmińskiej ma swą siedzibę w Pelplinie, a nie Pleplinie (s. 18); w omawianym okresie prowincje w Prusach dzieliły się na regencje, które dopiero współcześnie nazywamy rejencjami (s. 92); niepotrzebnie autor w każdym rozdziale stosuje pełny opis bibliograficzny cytowanych wcześniej opracowań. Natomiast przy cytowaniu źródeł archiwalnych występuje, dość powszechnie w pracach historycznych, błędne podawanie w przypisach nazw polskich archiwów terenowych (s. 26), a mianowicie „Wojewódzkie Archiwum Państwowe w ...” W 1983 r. archiwa otrzymały jednolitą nazwę „Archiwum Państwowe w ...”⁴

Mimo zasygnalizowanych braków i nieścisłości J. Banach zaprezentował się w omawianej pracy jako znawca pruskiej polityki mniejszościowej w omawianym okresie na terytorium Prus, a zwłaszcza Prowincji Prusy Zachodnie. Publikacja zawiera faktografię, popartą licznymi cytatami prasowymi, nie występującą w dotychczasowych opracowaniach. Stanowi ona kolejny etap badań nad polityką germanizacyjną w okresie sprawowania władzy w Niemczech przez gabinety Bernharda von Bülowa oraz Theobalda von Bethmann-Hollwega i będzie ona z pewnością użyteczna w poznaniu tej interesującej, a zarazem kontrowersyjnej problematyki.

Dariusz Matelski

¹ J. Buzek, *Historia polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od traktatów wiedeńskich do ustaw wyjątkowych z roku 1908*. Lwów 1909; W. Jakóbczyk, *Pruska Komisja Osadnicza 1886-1919*. Poznań 1976; tenże, *Ustawa osadnicza z 1904 r.* „Zeszyty Naukowe UAM w Poznaniu” z. 7, 1967; K. Wajda, *Wieś pomorska na przełomie XIX i XX w. Kwestia rolna na Pomorzu Gdańskim*. Poznań 1964; tenże, *Migracje ludności wiejskiej Pomorza Wschodniego w latach 1850-1914*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1969; tenże, *Działalność pruskiej ustawy o osadach z 1904 r.* „Zapiski Historyczne” 1964, t. XXIX; tenże, *Przemiany w polskim stanie posiadania ziemi na Pomorzu Gdańskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* „Zapiski Historyczne” 1972, t. XXXVII, z. 4. W. Günzel, *Die nationale Arbeit der polnischen Presse in Westpreußen und Posen zur Zeit der Kanzlerschaft Bülow's 1900-1909*. Leipzig 1934; R. Korth, *Die preußische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preußischen Polenpolitik der Ära Bülow*. Würzburg 1903; F. Schulz, *Die politische Tagespresse Westpreußens*. Deutsch-Krone 1913.

² B. Grześ, J. Kozłowski, A. Kramski, *Niemcy w Poznańskim wobec polityki germanizacyjnej 1815-1920*. Pod red. L. Trzeciakowskiego. Poznań 1976.

³ A. Brożek, *Niemcy zagraniczni w polityce kolonizacji pruskich prowincji wschodnich 1886-1918*. Poznań 1989.

⁴ Zob. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach, W: S. Sierpowski, D. Matelski, *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*. Tom I. Poznań 1988, s. 211, art. 22, § 1, p. 1 oraz ss. 270-271.

MARIAN MROCZKO: *Ziemie dzielnicy pruskiej w polskich koncepcjach i działalności politycznej 1864-1939*. Gdańsk 1994, 301 ss.

Autor omawianej książki, Marian Mroczo, należy do najbardziej znanych badaczy najnowszych dziejów Polski. Głównym obszarem jego zainteresowań są dzieje polskiej myśli zachodniej, ich uwarunkowania, inspiracje oraz funkcje w życiu publicznym. Opublikował do tej pory blisko 80 prac naukowych, w tym m.in. *Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921-1934* (Gdańsk 1977) oraz *Polska myśl zachodnia 1918-1939* (Poznań 1986).

Ambicją autora recenzowanej pracy było ukazanie na szerokim tle uwarunkowań międzynarodowych wielostronnych działań na rzecz odbudowy państwa polskiego w latach I wojny światowej, problemów dotyczących kształtowania polskiej granicy zachodniej oraz jej utrwalania w latach II Rzeczypospolitej. Zadanie to nie łatwe. Zakres chronologiczny oraz wielowątkowość omawianej tematyki były czynnikami, które przysporzyły autorowi różnych trudności. Penetrowanie bowiem pola badań historycznych, które od kilkudziesięcioleci jest jednym z centralnych zagadnień polskiej historiografii, nastęrcza problemów warsztatowych i metodologicznych. Nie bez znaczenia jest również fakt, że rozległość prezentowanej problematyki, przy dążeniu do naukowej syntezy, zmusiła autora do daleko idącej selekcji poruszanych zagadnień. W konsekwencji wiele problemów pozostało poza sferą jego zainteresowań, niektóre zaś, co jest naturalne, są jedynie zasygnalizowane.

Przede wszystkim odnotować należy bardzo staranną kwerendę źródłową. Złożyły się na nią materiały rękopiśmienne przechowywane w archiwach centralnych i terenowych, pamiętniki oraz ówczesna prasa różnych orientacji politycznych. Całość uzupełnia publicystyka współczesna oraz bogata literatura historyczna. Żałować jedynie należy, że ze względu na ograniczenia wydawnicze zrezygnowano z publikowania tradycyjnego wykazu źródeł i literatury, znacznie też uszczuplono zapis dokumentacyjny.

Prezentowana praca składa się z ośmiu rozdziałów. Nie jest chyba dziełem przypadku, że cztery pierwsze rozdziały dotyczą okresu 1864-1918, a kolejne cztery lat 1918-1939. Ten symetryczny układ ma także swoje „przełożenie” w objętości obu części książki. Nie sądzę jednak, by ta zamierzona, a może jednak tylko przypadkowa, dążność do zachowania właściwych proporcji, wyszła książce na dobre. Rzecz oczywiście do dyskusji. Można było bowiem zrezygnować, bez większego uszczerbku dla całości dzieła, z problemów szeroko już w literaturze omówionych na rzecz tych, którym autor dopiero wyznacza kierunek badań podstawowych. Ale tak na dobrą sprawę zarzut taki można z łatwością odparować. Świadom tych zagrożeń pisze Mroczo:

„Wielość i złożoność problematyki pozwala z konieczności na częściowe tylko odtworzenie procesu będącego wynikiem aktywności intelektualnej i polityki głównych polskich ruchów i ugrupowań (...) Będącą daleką od doskonałości rekonstrukcja wycinka najnowszych dziejów narodowych, prezentowana książka nie jest wolna od pewnych uproszczeń, a nawet stwierdzeń ogólnikowych. Mam jednak nadzieję, iż stanowi ona kolejny krok zbliżający nas do lepszego poznania tej rozległej i jakże interesującej problematyki”.

W pełni zgadzam się z autorem.

Sformułowanym we wstępie celom badawczym podporządkowana została przejrzysta konstrukcja pracy, a jej konsekwentna realizacja umożliwiła autorowi ukazanie i omówienie zasadniczych problemów.

Trzy pierwsze rozdziały książki poświęcone są okresowi do wybuchu I wojny światowej. Omawia w nich autor wysiłek pisarzy politycznych i historyków na rzecz zachowania w pamięci narodowej tradycji polskich rządów na obszarze polsko-niemieckiego pogranicza, następstwa zjednoczenia Niemiec na stan rozwoju polskiej świadomości narodowej w zaborze pruskim oraz szeroko rozumianą kwestię niepodległości i dróg do niej wiodących w polskiej myśli politycznej

doby porozbiorowej. W rozdziale czwartym omówiono kwestię polską w programach polskich grupowań i obozów politycznych w latach 1914-1918 na szerokim tle polityki zaborców oraz państw Ententy.

W czterech kolejnych rozdziałach przedstawia autor problematykę ziem zachodnich w koncepcjach i działalności politycznej w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Odnajdujemy w nich syntetyczny zapis polskich zabiegów o zasięg terytorialny państwa na zachodzie – rozwój sytuacji w Wielkopolsce i na Pomorzu, działania dyplomatyczne podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu, plebiscyt oraz rozstrzygnięcia terytorialne na Górnym Śląsku – a także działania na rzecz utrwalaania granicy zachodniej w dwudziestoleciu międzywojennym na szerokim tle uwarunkowań międzynarodowych, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków polsko-niemieckich.

W sumie, a to jest przecież najistotniejsze, otrzymaliśmy książkę solidną erudycyjnie i warsztatowo. Przynosi ona wiele nowych informacji, a jednocześnie porządkuje naszą wiedzę na ten temat. Książka Mariana Mroczi stanowi istotny głos w dyskusji nad zagadnieniem miejsca ziem zachodnich w polskiej myśli politycznej. Jest ważnym osiągnięciem polskiej nauki historycznej.

Marek Masnyk

ROBERT TRABA: *Niemcy – Warmiacy – Polacy 1871-1914. Z dziejów niemieckiego ruchu katolickiego i stosunków polsko-niemieckich w Prusach*. Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Wspólnota Kulturowa „Borussia”, Olsztyn 1994, 264 ss.

Książka Roberta Traby na pierwszy rzut oka może nie wzbudzić zainteresowania przeciętnego badacza stosunków polsko-niemieckich. Nie tylko wyszła w niewielkim nakładzie, ale dotyczy małego skrawka (ok. 4200 km², ok. 240 tys. mieszkańców) dawnych niemieckich Prus Wschodnich o nietypowym dla tej prowincji charakterze. Warmia (niemiecka nazwa: *Ermland*), dawne księstwo biskupie, była jedyną częścią tej przeważająco protestanckiej pruskiej prowincji, zdominowaną przez katolików (ok. 60% ludności). Południowa jej część z kolei była dawniej terenem osadnictwa polskiego, stąd też jeszcze w XIX w. mieszkali tam licznie katolicy posługujący się językiem polskim. W sumie, jak widzimy, dość ciekawy przykład terenu pogranicznego.

Dzieje niemieckiego ruchu katolickiego rzadko były tematem szerzej poruszonym przez polskich historyków. Na dobrą sprawę można by powiedzieć, że od czasów, kiedy przed kilkudziesięciami laty Mieczysław Pater pisał o katolickiej partii Centrum na Śląsku¹, nie pojawiła się w Polsce żadna podobnie ambitna praca wymagająca przecież doskonałej znajomości historii Niemiec i świetnej orientacji w instytucjach i dziejach niemieckiego katolicyzmu. I sądzę, że już w tym miejscu trzeba wyraźnie powiedzieć, że właśnie pod tym względem praca Roberta Traby w niczym nie ustępuje pozycjom powstającym nad Renem, co uważam za największe osiągnięcie młodego polskiego historyka oraz dowód jego niepospolitej pracowitości i wielkich zdolności.

Pracę swą Traba oparł na szerokim materiale źródłowym, w rozmiarach takich, jakie jeszcze niedawno były poza zasięgiem marzeń historyków polskich. Obok bowiem archiwów warmińskich, poznańskich, wrocławskich wykorzystał szeroko niemieckie archiwa państwowe w Merseburgu, Berlinie i Bonn, liczne archiwa diecezjalne i zakonne, przewertował olbrzymią liczbę czasopism zarówno warmińskich, jak i niemieckich, a bogactwo cytowanych najnowszych pozycji dotyczą-

¹ M. Pater, *Katolicki ruch polityczny na Śląsku w latach 1848-1871*. Wrocław 1967; tenże, *Centrum a ruch polski na Górnym Śląsku (1879-1893)*. Katowice 1971